

Dr. Öğr. Üyesi
Ersoy ZENGİN

Munzur Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
ersoyzengin@munzur.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-8720>

Dr. Öğr. Üyesi
Serdar GÖKTAŞ

Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü
serdargoktas@bayburt.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9237-7187>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

18/09/2020

Kabul edildi.
Accepted

25/09/2020

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.796673>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar Ve Ölümler

Epidemic Diseases and Deaths in the Turkish Army during the Second World War

Öz

İkinci Dünya Savaşı, sonuçları itibarıyla, insanlık tarihinin kaydettiği en kanlı savaşlardan biri olma özelliğine sahiptir. Bu büyük savaşta, savaşan taraflar kadar savaş dışı kalmış olan devletler de ağır bir yıkıma uğramışlardır. Savaşa girmemekle birlikte Türk ordusunda 28.749 asker hayatını kaybetmiştir. Alman ordularının Balkanları işgal ettiği bir dönemde Türkiye'nin de işgal edilme ihtimaline karşı askeri önlemlerin alınması gerekiyordu. Olası bir işgale karşı seferberlik ilan edildiğinden Türk ordusunun mevcudu bir milyondan daha fazla bir sayıya ulaşmıştır. Kış şartlarında günlerce aç ve yorgun bir halde yürüyüş yapmak durumunda kalan askerlerin bünyeleri zayıf düşmekteydi. Birçok birlik savaş süresince çadırlarda yaşamak mecburiyetindeydi. Barınma, beslenme ve temizliğin yetersizliği, salgın hastalıklara davetiye çıkararak binlerce askerin ölümüne sebep olmaktadır. Askeri donatım ve sağlık hizmetleri yetersizdi. Bunun yanında Refah Şilebi'nin batırılması, Atılay Denizaltısı'nın batması, uçak ve tren kazaları, donma, intiharlar ve sınır ihlalleri sonucu çıkan çatışmalarda ölümler yaşanmıştır. Ancak bu tür sebepler asker ölümlerinin ancak % 2'sini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin % 98'lik kısmını hastalıklar oluşturmuştur. Bu makalede İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin sebepleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türk Ordusu, Salgın Hastalıklar, Verem, Sağlık Hizmetleri.

ATIF: ZENGİN Ersoy, GÖKTAŞ Serdar, "İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Ordusunda Yaşanan Salgın Hastalıklar Ve Ölümler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3 (Eylül 2020), s. (1069-1090)

CITE: ZENGİN Ersoy, GÖKTAŞ Serdar, "Epidemic Diseases and Deaths in the Turkish Army during the Second World War", *Journal of History and Future*, 6/3 (September 2020), pp. (1069-1090)

Abstract

Second World War is one of the bloodiest wars ever recorded in human history. In this great war, the states that remained out of the war as well as the warring states suffered a heavy destruction. Although not entering the war, 28,749 soldiers died in the Turkish army. Turkey had to take military measures against the possibility of German invasion when the German Army had already invaded the Balkans. As campaign was declared against a possible invasion, the number of the Turkish army reached more than one million. The bodies of the soldiers, who had to walk hungry and tired for days in winter conditions, were weakened. Many troops had to live in tents during the war. Insufficient shelter, nutrition and sanitation invited epidemic diseases and caused thousands of soldiers to die. Military equipment and health services were insufficient. In addition, soldiers died in the sinking of the Refah freighter, the sinking of the Atılay Submarine, plane crashes and train accidents, freezing, suicides and border clashes. However, such causes only account for 2% of deaths 98% of the deaths in the Turkish Army during the Second World War were caused by diseases. In this article, the causes of deaths in the Turkish Army during the Second World War are investigated.

Keywords: *Second World War, Turkish Army, Epidemics, Tuberculosis, Health Services.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, 1918 yılında sona ermesine rağmen Avrupa devletleri kendi aralarındaki hesaplaşmayı tam anlamıyla bitirememişlerdi. Savaşı sonlandıran antlaşmalar ile ardından yapılan Locarno ve silahsızlanma antlaşmalarına rağmen Avrupa ve dünyada istenilen barış ortamı bir türlü sağlanamamıştır. Bütün dünyayı etkileyen 1929 Dünya Ekonomik Krizi, barış için sürdürülen çalışmaları ve kurulan dengeleri bozmaya yetmiştir. Sonuç olarak dünya, mevcut durumun muhafazasına taraf olan ve statükonun değiştirilmesini talep eden devletler şeklinde iki ayrı kutba bölünmüştür. Bu kutuplaşma, taraf devletlerin kendi aralarında anlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olmuş ve dünya yeniden buhranlı bir döneme girmiştir. Özellikle Almanya'nın tavrı bu yeni süreçte mühim bir rol oynamıştır.¹

Almanya, hem Birinci Dünya Savaşı'nda yaşadığı yenilginin öcünü almanın hem de savaş sonrası Versay Antlaşması ile kendisine kabul ettirilen yükümlülüklerden kurtulmanın çarelerini aramaya başlamıştır. Hitler, 1933 yılında Almanya'da iktidarı ele geçirince, güçlü bir ordu kurarak Avrupa kıtasını hâkimiyeti altına almayı planlamıştır. Almanya'nın etkinlikleri karşısında, Birinci Dünya Savaşı'ndaki rakipleri İngiltere, Rusya, Fransa gibi devletler ve daha sonra ise Amerika, "Müttefik Ülkeler Grubu"nu oluşturdu. Almanya ise bu duruma karşılık olarak İtalya ve Japonya gibi genişleme siyaseti güden totaliter devletleri yanına çekerek "Mihver Grubu"nu oluşturmuştur.²

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya hücumuyla başlayıp³, 2 Eylül 1945 tarihinde Japonya'nın müttefik güçlere teslim olması ile sona eren ve 38 milyon insanın ölümüne sebep olan İkinci Dünya Savaşı'nda⁴ stratejik önemi nedeniyle gerek Müttefik Devletler gerekse Mihver Devletleri Türkiye'yi kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Türkiye, savaşa katılan ve katılmayan bütün devletlerin hesaplarında bilinen önemine uygun bir yer tutmakta, doğal olarak bu devletlerin kendi çıkar ve ihtiyaçları bakımından yararlı gördükleri çeşitli amaçlar taşıyan kışkırtmalar, vaatler ve saldırılarla karşılaşmaktaydı.⁵ İkinci Dünya Savaşı'nın taraf ülkelerinin

1 Veli Ünsal, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul: 1998, s. 219-220.

2 Vahdettin Engin, "II. Dünya Savaşı ve Türkiye", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, s. 247-249.

3 Mehmet Arif Demirel, *II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2005, s. 37.

4 Ünsal, *a.g.e.*, s. 219-220.

5 *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s. III.

Türkiye’yi kendi yanlarına çekme gayretleri karşısında, Türk devlet adamları savaşın dışında kalma çabası içinde olmuşlardır. Türkiye her ne kadar savaş dışı kalmayı becerebilse de uğradığı zarar ve halkın çektiği sıkıntılar bakımından savaşa katılan bir ülkede görülen manzaraların benzerini yaşamıştır.⁶

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye’de hayat pahalılığının Cumhuriyet tarihinde o zamana kadar görülmemiş bir dereceye tırandığı bir dönem olmuştur. Türkiye, savaşan ülkelerden daha yüksek enflasyon oranlarına tanıklık etmiştir. Bu büyük savaş, Türkiye’de salgın hastalıkların ve çocuk ölümlerinin yükselişini, kimsesiz sokak çocuklarının çoğalmasını, geçim koşulları güçleşen ailelerin sarsılmasını, boşanmaların ve hırsızlık gibi mülkiyete karşı işlenen suçların artmasını beraberinde getirmiştir.⁷ Bu dönemde Türkiye toprakları içinde karaborsa yaygınlaşmış, mal alım satımında büyük zorluklar yaşanmış, ekmek başta olmak üzere fiyatları artan temel tüketim ve gıda mallarının kalitesi düşmüştür. Ayrıca birçok gıda maddesi de karneye bağlanmıştır. Türkiye’nin birçok bölgesinde yetersiz beslenme ve ilaç kıtlığı sebebiyle akciğer hastalıklarının oranı yükselmiştir. Açlıktan ekmek dilenen, süpürge tohumu yiyen, çöp karıştıran insanlar sokağın doğal manzaraları olmuştur. Hayat pahalılığı ve karaborsaya karşı hükümet tarafından alınan tedbirler de rüşvet alan ve yolsuzluğa adı karışan memurlara karşı uygulanan yaptırımlar da yeterli olmamıştır.⁸

Diğer yandan bu büyük savaş, Türk köylülerini de olumsuz şekilde etkilemiştir. Köylüler, savaştan dolayı yapılan askeri seferberliğin en çok etkilediği kesim olmuştur. Türkiye’deki seferberlik dolayısıyla köylü nüfusun mühim bir kısmı silâh altına alınmış ve bunlar üretim yapamaz duruma gelmiştir. Türk ordusundaki asker sayısı 1936 yılında 120.000 iken savaş ile birlikte bu sayı yaklaşık 1.000.000’a çıkmıştır. Seferber edilen askerin de yaklaşık 750.000’ini köylüler oluşturmuştur. İşte bu askere alınan köylü kitlelerinin geride bıraktıkları aileleri, savaşın olumsuz etkilerini en derinden hissetmişlerdir. Köylülerin yaşadığı sorunlar, dolaylı olarak onların sorunları olmaktan çıkarak toplumun diğer kesimlerini de etkisi altına almıştır.⁹

İkinci Dünya Savaşı yıllarında hem hayat şartlarının kötüleşmesi hem de büyük miktardaki nüfusun askere alınarak nüfus yer değiştirmelerinin olması sonucunda bulaşıcı hastalıklar toplum için daha tehlikeli bir hal almıştır. Savaş yıllarında bulaşıcı hastalıklarla mücadelede en önemli kurum Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü olmuştur.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı ile beraber bulaşıcı ve salgın hastalıklar Türkiye gündeminde mühim bir yer tutmaya başlamıştır. Büyük savaşların yalnızca savaşan toplumları değil, aynı zamanda savaş dışında kalanları da tesiri altına aldığı bir çağda, İkinci Dünya Savaşı gibi tarihin gördüğü en büyük savaşın sağlık şartlarını da olumsuz bir şekilde etkileyeceği muhakkaktı. Bunun en önemli delillerinden biri, savaşın Türkiye’deki toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri olmuştur. Türkiye bu savaşa girmemesine rağmen, savaşın oluşturduğu ekonomik şartlardan dolayı hem halk hem de seferber olan ordu içinde çeşitli sağlık problemleri ve salgın hastalıklar baş göstermiştir.

6 Engin, *a.g.m.*, s. 248 ve 253.

7 Murat Metinsoy, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 142-143.

8 Engin, *a.g.m.*, s. 253

9 Metinsoy, *a.g.e.*, s. 52.

10 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi C-3*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.121.

Daha önce var olan hastalıklar ise daha da yaygınlaşmıştır.¹¹

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında bulaşıcı ve salgın hastalıklarla yapılan kapsamlı mücadele sonucu birçok hastalığın önü alınmışken savaşın yarattığı elverişsiz koşullar nedeniyle bazı hastalıklarda tekrar artış yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda ölümlerin tamamına yakınının hastalık/salgın hastalık kaynaklı olması sebebiyle savaş öncesinde hastalık/salgın hastalıklara karşı yapılan mücadeleye yakından bakmak, savaş yıllarında yaşanan ölümlerin sebeplerinin anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

1. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman, uzun ve yorucu savaşlarla büyük bir yıkıma uğrayan Anadolu’da bulaşıcı ve salgın hastalıklar adeta kol gezmekteydi. Anadolu’da yaşayan halk büyük bir yoksulluk içinde yaşıyor, hastane ve ilaca ulaşamıyordu.¹² Ardı arkası gelmeyen savaşların sebep olduğu sağlıksız ve emniyetsiz hayat şartları nedeniyle birçok aile parçalanmakta, bir arada kalmayı başaran aileler ise sıradan insanların gelişiminden uzak bir halde yaşamaktaydılar. Yurt genelinde hızlı bir şekilde ilerleyen bulaşıcı ve salgın hastalıklar, gelecek nesillerin sağlığını da tehlikeye atmaktaydı. 13 milyonluk Türkiye nüfusunun yaklaşık 1 milyonu verem, 250 bini trahom ve frengi hastalığına yakalanmıştı. Ülke genelinde salgın hastalıkların yaygınlığı, Cumhuriyeti kuran kadroyu, ulusal bir sağlık kalkınmasını planlamaya zorlamıştır. Halk arasında yaygın olan her çeşit hastalığı yok etmenin ve halkı sağlıklı kılmamanın önemini fark eden Türk hükümeti, bunu sağlamak için radikal önlemlere ihtiyaç duymuştur. Çünkü hükümete göre sağlıklı bir toplum olmak demek; eski günleri hatırlatan, miskin, hastalıklı insan kalabalığından uzaklaşarak devletin şefkatli, şifalı elleriyle sağlam, sıhhatli, gülbüz ve mantıklı düşünebilen mutlu yaşayan homojen bir ulusa ulaşmak demektir.¹³

Sağlıklı bir toplum oluşturmak amacıyla Türkiye’de halk sağlığı işlerinin bir devlet işi olarak ele alınmasına yönelik çalışmalar, daha Milli Mücadele yıllarında başlamıştır. 1920’de kurulan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)¹⁴, yurdun kurtuluşu ile birlikte yüzlerce yıllık ihmallerin neden olduğu sağlık sorunlarını çözmek zorunda kalmıştır. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, bu çok önemli görevi üzerine aldığı zaman Türk sağlık teşkilatında sadece 554 doktor, 69 eczacı, 136 ebe ve 4 tane diplomalı hemşire, 1923 yılında her türlü masrafı devlet bütçesinden ödenen 3 tane hastane bulunmaktaydı. Ayrıca eldeki olanak ve araçların azlığına karşın yurt geneline yayılmış bulunan sıtma, trahom ve diğer bulaşıcı ve salgın hastalıklar, bilgisizliğin, yoksulluğun ve savaşların sebep olduğu rasyonel ve ekonomik sarsıntıların şiddetle alevlediği verem ve bazı bölgelerdeki zührevi hastalıklar gibi sosyal afetler, Türkiye’ye düşman istilasının sebep olduğu ve Karadeniz sahalarına yerleştirdiği nekatoryas (bağırsak kurdu), Türk neslinin sağlık ve ekonomik verimini büyük bir şiddetle sınırlayan tehlikeler halindeydi. Bu hastalıklar için acil olarak çare bulmak gerekmektedir. Ayrıca ülkeyi, komşu devletlerden gelecek olan bütün salgın tehlikelerine karşı da korumak lazımdır.¹⁵

11 Metinsoy, a.g.e, s. 423-424.

12 Süleyman Tekir, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, 2019, s. 407.

13 Fatih Tuğluoğlu, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008, s. 4.

14 Mehmet Evsile, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950)”, *Kesit Akademi Dergisi*, Yıl: 4, S. 13, Mart 2018, s. 2 (1-19).

15 C.H.P. 25 Yıl 1923-1948, Ulus Basımevi, Ankara 1948, S. 57.

Bu kapsamda 1923-1930 yılları arasında sağlık alanındaki çalışmaların tamamı bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye yönelik olmuştur. Bu dönemde en yoğun olarak görülen hastalıklar; sıtma, frengi, çiçek, kızıl, trahom, difteri ve veremdi. Türkiye'nin orta ve kuzey kısımlarında frengi, güney kısmında trahom, tamamında ise sıtma görülüyordu.¹⁶ 1923-1938 yılları arasında yapılan mücadele ile Türkiye'de halk sağlığı ve ekonomiye ağır bir darbe indiren ve nüfusu kırıp geçiren sıtmanın önü alınmaya çalışılmıştır.¹⁷ Cumhuriyet Hükümeti, 1925 yılından itibaren sıtma ile savaş başlı başına bir konu olarak ele almış ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde sıtmayla savaş kurulları oluşturmakla işe başlamıştır. Her yıl bu kurulların sayısı arttırılarak ülkenin hemen hemen dörtte üçünü içine alan 53 ilin kaza ve köylerinde sıtma ile savaşılmıştır. Vatandaşlar muayene edilmiş ve bunlardan sıtmalı bulunanlar tedavi altına alınarak kendilerine kinin, plazmokin, ökinin ve atebirin gibi gerekli ilaçlar parasız olarak verilmiştir. Sıtma ile mücadele kapsamında birçok bataklık kurutulmuş, çukurlar doldurulmuş ve kanallar açılmıştır. Bir yandan da hastalığın aracılığını yapan sivrisineklerle ve bunların kurtçuklarıyla savaşılmıştır.¹⁸

Hükümet, frengi ve diğer zührevi hastalıklarla mücadeleyi de gerekli önemle ele almıştır. Türk Hükümeti, ana ve babadan çocuk ve torunlara geçebilen irsi hastalıkları önlemek için evlenmeden önce tıbbi muayeneyi kanuni bir şekle sokan ilk hükümet olma özelliğine sahip olmuştur. Frengi hastalığı, bu hastalığın sıklıkla görüldüğü yerlerde bütün devlet teşkilatı tarafından kontrol altına alınmış ve frengiyle mücadele bir program çerçevesinde yürütülmüştür.¹⁹ 1925 yılında ülkenin belli başlı uzmanlarının katılımıyla bir frengi komisyonu oluşturulmuş ve yapılacak savaşta takip edilmesi gereken tedavi yöntemleri ve ilaçları belirlenmiştir. Hastalığın daha yoğun olarak bulunduğu bölgelerde frengi savaş kurulları oluşturulmuştur. Köy ve bucaklarda tali tedavi istasyonları kurulmuş, büyük şehirlerde dispanserler açılarak savaş genişletilmiş ve tedavide kullanılmak üzere yurdun her tarafına ilaç ve malzeme gönderilmiştir.²⁰

Türkiye'nin doğu, güney ve güneydoğu bölgelerinde görülen ve gittikçe yayılan trahom hastalığıyla da mücadele edilmiştir. Bu kapsamda 61 trahom hastanesi, 39 dispanser ve 86 köy tedavi evi açılarak trahomluların tedavileri yapılmıştır. Trahom hastalığı ile yapılan savaş sonucu birçok vatandaş kör olmaktan kurtarılmış ve hastalığın yayılması önlenmiştir. Genç ve verimli birçok vatandaşın ölümüne sebep olan veya ülkeye faydalı olmalarına engel olan verem ile savaşa ise bu dönemde önemli bir yer verilmiştir. Maddi olanaklar nispetinde öncelikle 1925 yılında Heybeliada'da 50 yataklı bir sanatoryum açılmış, *Haydarpaşa Emrazı Sariye Hastanesi*'nde 50 ve İzmir Emrazı Sariye Hastanesi'nde 25 yatağın veremlilere tahsis edilmesiyle verem savaşında ilk adımlar atılmıştır. Birçok vilayette bulunan Devlet, Memleket ve Numune Hastanelerinde şartların elverdiği oranda bir kısım yataklar veremlilere ayrılmıştır. Vakaların belirlenmesi, ayakta tedavi, ihtiyacı olanlara ilaç ve yiyecek yardımı, hastaların kontrol ve takibi gibi görevleri bakımından verem savaşında çok önemli olan dispanserler de 1930 yılında kurulmaya başlanmıştır.²¹

16 Tekir, *a.g.m.*, s. 407.

17 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, CHP Yayınları, 1938, s. 335.

18 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, Ankara: Ulus Basımevi, 1948, S. 58.

19 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 335.

20 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 58.

21 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 58.

Türkiye’de, Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan çalışmalar sayesinde bulaşıcı ve salgın hastalıkların diğer devletlerdeki normal seviyesinden yukarı çıkmaması sağlanmıştır. Halk sağlığı için yapmış olduğu işleri, 24 Nisan 1930 tarihli “*Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*”na²² dayanarak düzenleyen Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelesinde devletin bu işler için tahsis ettiği maddi araçlar sayesinde yıldan yıla çalışmalarını arttırmıştır.²³

Kurulduğundan beri bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadeleye çok önem veren Cumhuriyet Hükümeti, koruyucu hekimliğin etkin tedbirleri sayesinde bu yolda büyük başarılar elde etmiştir. Sınırlarda ve ülke içinde alınan sıkı tedbirler sayesinde Cumhuriyetten önce ve onun ilk yıllarında müteaddit (birçok) odaklar halinde zaman zaman ortaya çıkan veba, sıtma, tifüs gibi hastalıklar ya tamamen ortadan kaldırılmış veya en aza indirilmiştir. Mısır ve Orta Doğu’yla alakadar Türk limanlarında 1929 yılına kadar rastlanan veba hastalığı, programlı çalışmalarla tamamen ortadan kaldırılmıştır. Tifo, tifüs, çiçek gibi bulaşıcı hastalıkların en aza indirilmesi ve çıkan vakaların salgın yapmadan söndürülmesine çalışılmıştır. Savaş araçları malzeme ve yöntemlerinde yapılan ıslahat ve sağlık personelinin artırılıp mükemmelleştirilmesi sayesinde bu amaca ulaşılmış ve zaman zaman beliren salgın tehditleri kısa bir zamanda önlenebilmiştir.²⁴

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Asker Kayıplarının Tartışılması

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda meydana gelen asker kayıplarının sayısı o dönemde resmi bir açıklamada bulunulmadığı için kesin olarak bilinemiyordu. Bu da ölüm sayısı hakkında abartılı yorumların yapılmasına uygun bir ortam hazırlamıştır. Nitekim savaş bittikten sonra halk arasında yapılan yorum ve söylentilerde Türk ordusunun asker kaybının 100.000’i bulduğu ifade edilmiştir. Bu, savaşa katılmayan bir ülke için oldukça büyük bir rakamdı, fakat resmî bir açıklama yapılmadığından sadece kulaktan kulağa söylenip duruyordu. Bu süreç 1950 yılına kadar böyle devam etmiştir. Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte konu meclis gündemine getirilmiştir.²⁵

Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’na fiili olarak katılmamasına rağmen orduda yaşanan ölümler, TBMM’de önemli tartışmalara yol açmıştır. Özellikle 1950 yılında başlayan Kore Savaşı’na yeni bir Türk tugayı gönderilmesini eleştirenlere karşı Ali İhsan Sabis Paşa, meclis kürsüsünden şunları söylemiştir.²⁶

“...bu münasebetle şunu da arz etmek isterim ki, yaralı erlerimiz ve subaylarımız vatanımıza geldikçe Kore’deki zayıyatımızı gözlerinde büyütenlerin ve bunu kasten izam edenlerin zararlı propaganda yaptıkları görülüyor. Bunlara karşı bu kürsüden bağırarak söylerim ki, İkinci Dünya Harbi esnasında seferber edilmiş olan birliklerimizde bakımsızlık ve idaresizlik yüzünden hastanelere sevk edilerek ölen askerlerimizin sayısı, muharebe etmediğimiz halde yüz bine yakındır.”

Paşa’nın bu sert çıkışı üzerine, CHP Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç, Millî Savunma Bakanı Hulusi Köymen’den, İkinci Dünya Savaşı’nda bakımsızlık ve idaresizlik yüzünden öldüğü

22 *Resmî Gazete*, Tertip 3, C. 11, 6 Mayıs 1930, s. 143.

23 *Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı*, s. 333-334.

24 *C.H.P. 25 Yıl 1923-1948*, s. 57-58.

25 Engin, *a.g.m.*, 254-255

26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 4, Birleşim 34, 24 Ocak 1951, s. 339.

söylenen askerler hakkındaki iddianın içyüzünün açıklanmasını istemiştir.

Bu açıklama istemine karşı Köymen ise; Meclis'in 6 Nisan 1951 tarihli oturumunda, "Dünya Savaşı'nın, 1 Eylül 1939 tarihinden başlayarak 7 Mayıs 1945 tarihinde sona erdiği müddet olan 5 yıl, 9 ay, 7 gün zarfında kara, hava, deniz birliklerimizden subay, gedikli, er, öğrenci olarak hastanelerde ve çeşitli hastalıklardan ve kazalardan ölenlerin sayılarının ordu yıllık sıhhi rapor kayıtlarından çıkartılarak bir rapor haline getirildiğini" söylemiştir. Bu kayıtlara göre İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda yıl yıl yaşanan ölüm olayları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Yıl	Ölüm Sayısı
1939 (son 4 ayında)	519
1940	4.976
1941	3.319
1942	4.680
1943	3.308
1944	3.605
1945	3.794
Toplam	22.663 (günde ortalama 13 asker)

Meclis konuşmasına devam eden Köymen, ölüm oranının mevcut ordu kuvvetlerine göre binde 6,15 olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu rakamların sadece hastanelerde ölenlerin sayısını içerdiğini, bunun dışında hastalanıp hava değişimi ile izinli olarak memleketlerine ve evlerine giden ve orada ölen askerlerin sayılarının dâhil olmadığını bildirmiştir.²⁷

Savunma Bakanı'nın rakamları açıklamasından sonra kürsüye gelen önerge sahibi Hüsamettin Tuğaç, "Ali İhsan Sabis'in İkinci Dünya Savaşı sırasında 100.000 askerinin öldüğünü iddia ettiğini, hâlbuki bakanın beyanatından böyle bir şeyin olmadığını anlaşıldığını" söylemiştir. Tuğaç sözlerine devamla:²⁸

"Hep hatırlarız ki; o devirde havaların bu suretle kurak gitmesine ve aynı zamanda kısmen de kıtlık olmasına rağmen, o zamanki hükümetler bütün imkânlarla başvurarak dövizle hariçten buğday satın almış ordunun iaşesini temin etmiştir ki, iaşenin kalori bakımından normal miktarın altına düşmediği malûmdur! ...İlâç depolarımız da dolu idi. Hatta memleketin ihtiyacı karşısında ordu, Sağlık Bakanlığına kinin yardımı da yapmıştır. O halde önerge sahibi General Sâbis hangi maksatla ve neden böyle bir iddiayı ortaya atmış ve bunda ısrar ederek bize askerî sıhhiye istatistiklerine müracaat yolunu göstermiştir? Buna aklım ermiyor."

Demokrat Parti sıralarından gelen itirazlara rağmen Tuğaç sözlerine devam ederek; "Ali İhsan Sabis'i kastederek bir zamanlar ordu kumandanlığına kadar yükselmiş bir generalin bu sözleri söylemesinin bunu işitenlerin ve okuyanların doğru olarak kabul edebileceğine neden olacağını belirttikten sonra, bu ağır ithama maruz kalanların pek çoğunun hala ordu hizmetinde olduğunu ve hatta milletvekillerinin içinde de o zaman ordu da sorumlu makamlarda bulunanların da varlığına

27 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 149.

28 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 150.

dikkat çekmiştir. Tugaç, "...bugün Demokrat Parti sıralarında bulunan bazı milletvekillerinin İkinci Dünya Harbi sırasında yedek subay olduklarını ve bunların vaziyeti çok iyi bildiklerini" ifade etmesi üzerine mecliste gerginlik yaşanmıştır. Ali İhsan Sabis kürsüye gelerek "100.000 kadar askerin bakımsızlık yüzünden öldüğü" iddiasında ısrar etmiştir. Tekrar kürsüye gelerek Ali İhsan Sabis'i yalanlayan Tugaç "Savunma Bakanı'nın istatistiklere göre gerçekleri bildirdiğini" söyledi.

Tugaç'ın konuşması üzerine kürsüye gelen Ali İhsan Sabis, Tugaç'ın bu kayıp meselesini bir politika aracı haline getirdiğini ve kendisinin bu kayıptan bahsettiği günlerde bazı içi bozuk fesatçı insanların Kore kayıplarını eleştirdiklerini, bu eleştiriyi yapanların harbe girmediğimiz hâlde İkinci Dünya Savaşı'ndaki 100.000 kaybın hesabını vermeleri gerektiğini belirttikten sonra:

"İçinizde, bu İkinci Dünya Harbi esnasında askerlik yapmış, yedek subaylık yapmış, doktorluk etmiş birçok arkadaşlarımız vardır, bunların hepsini şahit gösteririm; (Soldan «doğru» sesleri.)

Meselâ bana bir doktor arkadaşım dedi ki, Sarıkamış'taki 9'ncü fırka Mareşal Çakmak'ı istikbal (karşulamak) için karlı yollarda bekletilmiş mühim miktarda el ve ayak donma vakası olmuştur. Bu el ve ayak donma vakası hastane istatistiğine girmemiştir. Yine bir doktor arkadaşım, Hadımköy'ünde, (ki o arkadaşım buradadır, arzu ederlerse isim verir ve şahadete davet ederim.) Bana dedi ki, Hadımköyü'nde siperler içinde mevhum bir düşmana karşı inletilen, öldürülen mühim ıstıraplar çeken askerlerimiz pek çoktur. Donma vakaları ile hastaneye gelenler o kadar çok idi ki bizzat Sarayburnu Hastanesinde onları tedavi etmek imkânını bulamadık ve onları tebdil-i havalı olarak, memleketlerine gönderdik. Bu suretle memleketlerine gönderilen bu askerlerin akıbetleri meçhuldür, bunlar hastane kayıtlarına girmemiştir. (Soldan «çok doğru» sesleri).

Sayın Bakanın burada söyledikleri ancak sabit hastanelerdeki vukuattır. Hâlbuki sıhhiye bölüklerinde, sevkiyatta vukua gelen zayıyat o kadar büyüktür ki, bunlar Sayın Bakanın verdiği hastane vukuatından belki iki üç misli fazladır. Bilhassa bir arkadaşım Edirne Hastanesinde idi, burada zatürreeden pek çok zayıyat verildiğini, hastaları örtmek için battaniye ve saire istendiği halde gönderilmediğini, azîm zayıyat verildiğini söylemiştir. Kendisi buradadır. Hadımköyü İstanbul'un yakınında olduğu halde bakımsızlıktan ve iaşe noksanından askere az erzak verildiği, hayvanların beslenemediği ve hayvanların kitle halinde ölmekte olduğu ve bundan dolayı bunların satılmasına mecburen emir verildiği herkesçe bilinen bir vakiadır. Hadımköy gibi bir yerde memleketi müdafaa için topladığımız askerleri besleyemediğimiz sabit iken hâlâ bu kürsüye çıkıp da tam kalori ile asker beslendiği iddiasında bulundular. Buna inanır mısınız? (Hâşa sesleri).

Elimdeki son mektuplardan birini okuyayım: Düzce 'de emniyet ettiğim, bir arkadaşım yazıyor. Düzce 'de o zaman bir tabur asker varmış, her akşam bu askerler, kâfi derecede erzak verilmediğinden dolayı, evlerin kapılarını çalarak ekmek dilenirlermiş, bu zat diyor ki; her akşam benim evime 4-5 kişi gelirdi, hatta kaza merkezine yakın köylere dilenmeye gidenler de vardır. (Sağdan, kim yazmış bu mektubu sesleri).

...Arkadaşlar, sonra bu kıtayı Adapazarı'na sevk etmişler, fakat erzak kıfayetsizliği

yüzünden yarısı yollarda kalmış.²⁹ Şimdi hâlâ burada askere iyi bakılmıştır, erzaki tam verilmiştir demenin manası yoktur. Bunu yüksek takdirlerinize arz ederim, meseleyi politika meselesi yapmayalım ve vaktiyle yapılmış olan fena idarelerden ibret alarak bundan sonra bu gibi hâdiselerin vuku bulmamasını temenni ve talep edelim. Ancak Sayın Bakandan tekrar rica ediyorum, getirdikleri vukuat yalnız hastanelerin vukuatıdır. (Soldan «Bakan da öyle söyledi» sesleri). Hâlbuki bizim dikkate alacağımız zayıat umumi zayıattır. Askerlik şubelerinden tahkikat yapsınlar, ne kadar asker tebdili havaya gitmiş ve bunlardan ne kadar avdet etmiş ve ne kadar telef olmuştur? Sevkiyatlarda ne kadar zayıat olmuştur? Bunları meydana çıkarınsınlar. Ben bu iddiayı huzurunuzda dermeyan ederken söylediklerime içinizden yalnız bir arkadaş, Hüsamettin Tugaç yalan diye bağırmişti. Bu Mecliste benim sözlerime yalan diye bağırarak ondan başka kimse yoktur ve olamaz; buradaki kastı takdir edersiniz. Hepinizi hürmetle selâmlarım. (Alkışlar)''.

Ali İhsan Paşa'nın ardından kürsüye tekrar gelen Tugaç, ilk iddiayı ortaya attıklarında Ali İhsan Sabis'e inanmadıklarını ve bunu da askerî sıhhiye istatistiklerine dayanarak kanıtladıklarını fakat Paşa'nın hangi istatistiklere dayanarak iddialarını öne sürdüğünü sordu.³⁰

TBMM'de 1951 yılında yaşanan bu tartışmalar böylece bir sonuca ulaşmadan ve her iki tarafın da birbirlerini yalancılıkla itham etmesiyle son bulmuştur. Yaklaşık üç yıl sonra bu konu tekrar meclisin gündemine gelmiştir.

Seyhan Milletvekili Sedat Barı'nın, 28 Şubat 1954 tarihinde Meclis Başkanlığına İkinci Dünya Savaşı'nın devamı sırasında ordumuzdaki ölüm olaylarının hastalık çeşitlerine göre bildirilmesi hakkındaki verdiği yazılı sorusuna Milli Savunma Bakanı Kenan Yılmaz 3 Mart 1954 tarihinde yazılı olarak cevap vermiştir. Yılmaz, bu cevapta; Türk ordusunda 1939-1945 yılları arasındaki 7 yıllık dönemde meydana gelen ölümleri, türlerine ve yıllara göre bir tablo şeklinde göstermiştir. Bu tabloda; Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri olmak üzere subay, okur ve erlerine ait olaylar gösterilmiştir. Ayrıca her yıl Askeri Hastaneler dışında olan kaza ve diğer çeşitli sebeplerle meydana gelen ölümleri de hazırladığı tabloda göstermiştir.³¹

Buna göre II. Dünya savaşı yıllarında Türkiye'de 28.749 kişi hayatını kaybetmişti. Hazırlanan tabloda ölüm sebepleri 61 maddede ayrıntılı olarak verilmiştir. Tablo incelendiğinde birkaç madde çıkarılacak olursa ölüm sebeplerinin tamamına yakınının hastalık kaynaklı olduğu görülmektedir.³²

3. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ordu'da Hastalık Kaynaklı Ölümler ve Sağlık Hizmetleri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ölen 28.749 askerinin % 98'i hastalıklardan hayatını kaybetti. Sadece verem ve zatürreeden ölenlerin sayısı 11.507 idi. Tenefüs, hazım, devran, kilye, kulak, kan ve beвлиye ciheti hastalıkları, sıtma, karahumma, plörezi, sarı beyin hastalıkları, dizanteri, yalancık,

29 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 151.

30 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951, s. 152.

31 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 945.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

kızamık, çiçek, lekeli humma gibi 50'den fazla hastalıktan askerler hayatını kaybetmiştir³³

Numara	Hastalık	7 yıllık sürede ölüm adedi (1939-1945)	Numara	Hastalık	7 yıllık sürede ölüm adedi (1939-1945)
1	Verem	6.677 ¹	32	Grip	27
2	Zatürrie	4.830	33	Gidai tesemmüat	26
3	Tenefüs ciheti has	2.801	34	Fıtık	22
4	Sıtma	1.744	35	Donma	21
5	Hazım ciheti has.	1.628	36	Müşahede altında	18
6	Diğer hariç hast.	1.287	37	Cilt hastalıkları	15
7	Diğer daihilî hast.	1.262	38	Gazlı gangren	15
8	Karahumma	986	39	Sıcak vurması	14
9	Devran ciheti hastalığı	666	40	Şarbon	14
10	Plörezi	585	41	Vitamin noksanlığı hast.	12
11	Sari beyin hast.	504	42	Yanıklar	11
12	Diğer arıza ve kazalar	459	43	Kızıl	10
13	Dizanteri amipli/basilli	388	44	Kabakulak	10
14	Kilye ciheti hatalığı	328	45	Ağız ciheti hastalıkları	9
15	Yılançık	230	46	Göz ciheti hasalıkları	8
16	Kızamık	228	47	Difteri	6
17	Çiçek	221	48	Ruam	5
18	Asabi hastalıklar	215	49	Kuduz - Şüpheli ısırık	5
19	Kulak ciheti hastalıkları	168	50	Burun ciheti. hastalıkları.	4
20	Kan ciheti hast.	161	51	Cüzam	2
21	Bevliye ciheti hast.	147	52	Malta humması	2

33 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

22	Boğaz ciheti. hast.	133	53	Uyuz	1
23	Apandisit	115	54	Harp mecruhiyeti	1
24	Lekeli humma	115	55	Deniz tutması	-
25	Diğer intani ve tufeyli hast.	94	56	Veba	-
26	Para tifo	75	57	Kolera	-
27	Kırık ve çıkıklar	68	58	Hummai racia	-
28	Romatizma	58	59	Harb gazlıları	-
29	Tetanoz	44	60	Trahom	-
30	Aklı hastalıklar	28	61	Tatarcık humması	-
31	Zührevi hastalıklar	28			
				Toplam	26.531
				Askeri hastaneler dışındaki ölümler	2.218
				GENEL TOPLAM	28.749

Tablo.1: İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türk ordusunda yaşanan ölüm sebepleri.³⁴

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye’de var olan bulaşıcı ve salgın hastalıklar, savaş yıllarında daha fazla görülmeye başlamıştır. Savaş şartlarının getirmiş olduğu olumsuz hayat koşullarının etkisiyle hızlı bir şekilde yayılan hastalıklara karşı tedbirlerin gecikmesi hastalıkların salgın haline gelmesine sebep olmuştur. Dönemin ağır şartları altında bu hastalıklarla mücadelede yetersiz kalınıyor ve hastalık kaynaklı ölümlerin sayıları her geçen gün daha da artıyordu.³⁵

Esasen daha savaş başlamadan önce salgın hastalıkları önleme adına dünyadaki gelişmeler yakından takip edilmekteydi. 1939 yılında, Merkez Hıfzısıhha Müessesesi serum ve aşı uzmanı Dr. Ali Mustafa Menteşoğlu Tunus Pastör Enstitüsü’nde tifüs için geliştirilen aşı hakkında bilgi sahibi olmak için gönderilmiştir.³⁶ Ayrıca Menteşoğlu, Tunus’ta gereken gözlemleri yaptıktan sonra, Fas, Cezayir ve Fransa Pastör Enstitülerinde de inceleme yapmakla görevlendirilmiştir.³⁷ Aynı tarihlerde Dr. Talat Vasıf Öz de Kudüs Hıfzısıhha Enstitüsüne görevlendirilmiştir.³⁸

Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nda hastalıktan ölenlerin sayısı savaşarak ölenlerden daha fazla olmuştur. Ordu mevcudunun üçte biri hastalıklardan hayatını kaybetmişti.

34 TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954, s. 946-947.

35 İsmail Çakırçoban, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 2 0.

36 BCA, 30.18.1.2./88.80.10, (25.08.1939).

37 BCA, 30.18.1.2/89.116.1, (12.12.1939).

38 BCA, 30.18.1.2/89.119.8, (23.12.1939).

Silâh altına alınan gençlerin % 80-90'ı memleketlerine geri dönemedi.³⁹ Birinci Dünya Savaşı yıllarında lekeli tifo ve hummai racia orduda büyük kayıplara sebep olmuştu. 1914-1918 yılları arasında ölüm saçan hummai raciaya İkinci Dünya Savaşı yıllarında tesadüf edilmiyordu. Ancak seyrek de olsa lekeli tifo görülmeye devam etmekteydi. Her iki hastalık da bitle geçmekteydi. Birinci Dünya Harbi'nden alınan derslere göre İkinci Dünya Savaşı yıllarında salgınları önlemek için öncelikle birliklerde biti önlemek gerekiyordu. Seferberlik zamanlarında yeterli temizlik yapılamaması ve tertibat eksikliği bu hastalıkların bir anda büyük bir salgına dönüşmesine sebep olmaktadır. Dizanteri de dikkat edilmesi gereken diğer bir hastalıktı. Önceki tecrübeler hastanelerde yetersiz dezenfektasyonun hastalığın yayılmasına sebep olduğunu hatırlatmaktaydı. Bundan dolayı hastane dezenfektasyonuna önem verilmesi gerekiyordu. Hüküm süren sefalet, açlık, şiddetli kış ve önceki influenza salgını üzerinden 20 yıl gibi bir sürenin geçmesi gibi sebeplerden dolayı 1942 yılında grip salgınına dikkat çekilmekteydi.⁴⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda tifüsün yarattığı yıkıma şahit olmuş Tefik Sağlam gibi doktorlar, İkinci Dünya Savaşı yıllarında orduda tifüsün görülmeye başlamasıyla birlikte erkenden harekete geçtiler. Dünyada kullanılan aşılardan getirilerek Gülhane ve Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünde birer tifüs laboratuvarı kurularak halka ve orduya yetecek kadar aşı üretilmiş ve salgına karşı koyulabilirdi.⁴¹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında halk ve ordu arasında çıkan salgın hastalıklar, Osmanlı Devleti'ni donanımlı tebhir (dezenfeksiyon istasyonları) ve tathirhanelerin bulunmamasından dolayı devleti ağır güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türk ordusunun seferberlik ilan etmesiyle yeniden salgın hastalıklarla karşılaşmamak için tebhir ve tathirhanelerin kurulması hayati önemdeydi. Her ne kadar vilayet ve belediye merkezlerinde tam teşekküllü tebhirhanelerin bulunması mecburi olsa da bunun gerçekleşmesi zaman alacaktı. Hiç olmazsa önemli toplanma, sevk ve yol merkezlerine tebhir ve tathirhanelerin kurulması hastalıkları önlemek için şarttı. 1940 mali yılına ait fevkalade bütçe hazırlanırken Milli Müdafaa Vekâleti tebhirhaneler inşa etmek için Sıhhat ve İçtimaiyat Vekâletine 25.000 liralık fevkalade tahsisatın ayrılmasını istese de bu talep kabul edilmedi.⁴²

Savaş içinde dünyanın birçok ordusunda, hatta oldukça donanımlı olan Amerikan ve İngiliz ordularında dahi tifüs görülmekteydi. Büyük hareketler dolayısıyla hastalığın her tarafa yayılma istidadında olduğu, erkenden önlem alınmadığı takdirde savaştan sonra daha büyük salgınlar çıkabileceği uyarılarında bulunulmaktaydı. Bunun için aşının hazırlanma, tatbik ve sonucu hakkında tartışmalar yaşanmıyordu. Öncelikle doktorlara, hastabakıcılara, hastalarla temas edenlere ve yaşlı komutanlara tifüs aşısı tatbik edilecekti. Tifüs aşısının elde edilmesi zor ve pahalıydı. 1943 yılında Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti'nin Tifüsle Mücadele Komisyonu Reisi Fox ve Dr. Binbaşı Meri Türkiye'yi ziyaret etti. Amerikan heyeti, Türk ordusunda kullanılmak üzere bir milyon cc tifüs aşısı verdi. Amerika'da tifüs için geliştirilen aşının tesiri ve muafiyet gücünü ölçmek için gönderilecek bir milyon cc aşının 600 bini 1943 yılının kışında tifüs salgını görülen İstanbul'daki birliklere dağıtılacaktı. Bu aşılarda, bütün askeri doktorlara, büyük hastanelerin hemşire, hastabakıcı ve müstahdeminin % 50'sine (10 bin kişi), birbirinden ayrı 20 alayın % 10'una verilecek ve

39 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümlemler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 153.

40 Tefik Sağlam, "Bugünkü Harbin Telkin Ettiği Bazı Fikirler ve İlk Cihan Harbinden Bir Kaç Görgü", *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 1942, S. 71, IX.

41 Ahmet Başustaoğlu, *Bir Nefes Sıhhat Tefik Sağlam'ın Yaşam Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 395.

42 *BCA*, 30.10.0.0/56.376.18, (15.6.1940).

herhangi bir seferberlikte bütün orduya yetecek kadar aşu sağlanacaktı.⁴³

II. Dünya Savaşı yıllarında Hükümetin salgın hastalıklarla mücadelelerine Halkevi ve halkodaları da destek vermiştir. Halkevleri yetkilileri ancak kararlı bir mücadele ile trahom ve frenginin yenilebileceğini düşünüyordu. Hükümetin sıtma mücadelesinin yanında trahom ve frengiye de önem verilmesini bu mücadelede halkevi ve odalarının da destek sunacağı bildirildi.⁴⁴

Harp dışında kalmakla beraber sosyal ve ekonomik buhranı yakından hisseden Türkiye’de verem büyük kayıplar yaratmaktaydı. Nüfusun yüzde 75’inden fazlasının bulunduğu köylerde veremden (tüberküloz) ölenlerin sayısı tutulmadığından toplumda yarattığı tahribatın boyutu tam olarak bilinmiyordu. Eldeki mevcut istatistiklere göre 1942 yılında, 25 büyükşehirde veremden ölüm nispeti yüz binde 96,5 ile 410,2 arasında değişmekteydi. Oysa Danimarka’da bu durum yüz binde 34 idi. Vereme karşı sistemli bir çalışma ile binlerce insanın hayatını kurtarmak mümkündü. Gelişmiş ülkelerde ölüm sebebi olarak verem yedinci sıradayken Türkiye’de ikinci sıradaydı. Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Eskişehir gibi şehirlerde ölenlerin % 12-18’i veremden ölmekteydi. Verem konusuna ciddiyetle yaklaşılarak ön plana alınması zaruruydu. Tarama, ayırma ve hastaneye yatırma işlerinin titizlikle yapılması gerekiyordu. Veremliyi tespit ve tedavi etmek, veremle savaşın ana hedefiydi. Bunun için verem dispanserlerinin sayısının artırılması prevantoryum, sanatoryum ve verem hastanelerinin hastayı tecrit etmede etkin kullanımları gerekmekteydi. 1944 yılında veremle mücadele eden birimlerin yatak sayısı 1.453 idi. 2.000 vatandaş yoksulluk ve tedavisizlikten yatak sırası bekleyerek kıvrılmaktaydı. Bir açık veremli 10 kapalı veremliyi hazırlamaktaydı. Mevcut mali sıkıntılar dikkate alındığında veremle mücadelede basit binalar yapılarak mücadele yoluna gitmekten başka çare yoktu. Hasta vatandaşlar bin bir türlü zorluk içinde ücra ve izbe köşelerde perişan durumda inledikleri ve etraflarına verem basilleri saçtıkları düşünülürse ilk hamlede 3-4 bin yataklı tesislerin en lüzumlu bölgelerde yapılması zaruri idi. 7 milyon nüfusa sahip Yunanistan’da verem için 6 bin yatak ayrılmıştı. Yunanistan basit inşaat usulleriyle bu sayıyı 20.000’e çıkarabilmişti. Yabancı uzmanlardan Mr. Vine’nin yapmış olduğu araştırmaya göre Türkiye’de veremle mücadele için 40 bin yatak gerekmekteydi. Ancak mevcut imkânlar dâhilinde bu rakama ne modern ne de basit inşaatla ulaşmak mümkün değildi. 3-4 bin kişilik barakaların kurulması bu şartlar altında en makul olanıydı. Prefabrik yapılar gibi en ucuz olanıyla bu iş başarılabilirdi. Bunun için 6-8 milyonluk bir tahsisata ihtiyaç vardı. 5 milyon da bakım ve tedavi masrafı için gerekiyordu. Bu binaların şehirlerden 3-4 km uzaklıkta ulaşım imkânlarının kolay olduğu yerlere kurulması öngörülmekteydi.⁴⁵

Savaş sırasında bulaşıcı ve salgın hastalıkların Türk ordusunu doğrudan etkilemesi üzerine Milli Müdafaa Vekâleti de, askerler arasında meydana gelen hastalıklarla mücadele çalışmalarına katılmış ve bu mücadele faaliyetleri için önemli miktarda ödenek ayırmıştı. Savaş yıllarında askerin sağlıklı ve her daim savaşa hazır halde tutulması gerekmekteydi. Vekâletin mücadele etmesi gereken hastalıkların başında tifüs ve sıtma gelmekteydi. Salgın hastalıklarla mücadele için alınan önlemler şunlardı: Bit ile mücadele etmek, sivil sıhhat teşkilatlarıyla işbirliği yapmak, mahalli hıfzıssıhha meclislerine askeri tabiplerin katılmalarını sağlamak, askere alınanların askerlik şubelerinde kontrol edildikten sonra tren ve vapurlara bindirilmelerini temin etmek, izinden gelen askerlerden hasta olanların iyileşme devresine kadar tecritleri gerekiyordu.⁴⁶

43 BCA, 30.10.0.0/56.377.14, (16.09.1943).

44 BCA, 490.1.0.0/5.26.22, (06.06.1945).

45 BCA, 30.1.0.0/77.482.6, (1944).

46 Çakırçoban, a.g.e, s. 142-143.

Milli Müdafaa Vekâleti, Türkiye'nin bataklık ve sıtmalı yerlerine yerleştirmek zorunda olduğu askerlerin sıtmadan korunmaları ve bu yüzden oluşabilecek zararları önlemek için gerekli her türlü sıhhi tedbirleri almıştır. Fakat doğrudan doğruya Başvekâleti ilgilendiren bataklıkların kurutulması ve suların akıtılması gibi önemli su işlerinin ıslahı çeşitli zamanlarda Başvekâlete arz edilmiş olmasına rağmen kesin bir sonuç alınamamıştır.⁴⁷

Sıtma mücadelesi topyekûn bir mücadeleyi gerektirdiğinden askeri kıtalarda ve kurumlarda yapılacak sıtma mücadelesi hakkındaki sağlık faaliyetleri, sıtma vakaları istatistikleri Vekâletçe, bölge sıtma mücadele başkanlığına ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne bildirilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Milli Müdafaa Vekâleti, ordudaki sıtma salgınlarını önlemek için kinine olan ihtiyacının karşılanması aksi takdirde savaş çıkması halinde hastalıktan dolayı zor durumda kalılabileceği konulu yazıyı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne bildirmişti. Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti bu yazı üzerine İktisat Vekâleti'nin ayırmış olduğu ödenek ve Kızılay kanalıyla ordunun kinin ihtiyaçlarını karşılamıştı.⁴⁸

Buradan da anlaşılacağı üzere sıhhi, mülki ve askeri makamlar mücadele çalışmalarında karşılıklı olarak haberleşme ve yardımlaşma ile görevlendirilmişti. Sıtma'nın durum ve şartlarını ve sıtma kaynaklarını belirlemek için il sağlık müdürlüğüne dağıtılan soruların yazımı sıtma mücadelesinde önemli esasları hazırlayacağından, her yıl seçim muayenesi yapmak üzere asker alma dairelerini dolaşmakla görevlendirilen doktorlar, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti tarafından lüzum görülen bölgelerde geçtikleri köy, nahiye, kaza ve vilayetler için birer sualname yazarak Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne gönderilmek üzere Milli Müdafaa Vekâleti, Sağlık Dairesi Reisliği'ne sunacaklardı. Sıtma ile mücadele teşkilatı olmayan yerlerde hükümet ve belediye doktorları, yoksa askeri doktorlar askeri görevlerini zaafa uğratmadan o yörelerdeki hükümet tabipliklerine ait talimatnamede açıklanan sıtma mücadele görevini yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardı.⁴⁹

İkinci Dünya Savaşı sebebi ile seferberlik ilan edilmiş, askeri doktorlar cepheye sevk edildiğinden sıtma ile mücadele önemli ölçüde sekteye uğramıştı. Doktor sayısının yetersizliğinde mücadeleye katkı sağlayan askeri doktorların eksikliğinde Türkiye'nin kasaba ve köylerinde hastalık yayılarak salgın haline gelmiştir. Bu duruma Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş da vurgu yapmıştı.⁵⁰

Sıtma mücadelesindeki başarı, mücadele bölgesindeki askeri kıta ve kurumların sıtmadan korunmasını sağlayacağından, sivrisinek mücadelesi için talimatnamesinde açıklanan küçük mesai dâhilinde askerler tarafından bataklıkların ve durgun su birikintilerinin imha edilmesi için çalışılmıştı. Sıtma mücadele bölgelerinde ikamet eden veya bu bölgelerde askeri harekâta bulunan askeri kıta mensuplarına, bakanlık kurumları tarafından koruyucu veya tedavi edici kinin dağıtılması için gerekli girişimler de Milli Müdafaa Vekâletince yapılmaktaydı.⁵¹

Zor yaşam koşulları askerlerin bünyelerini zayıf düşürüyordu. Geceleri 30-40 km yürüyüş yapılmakta ve bunun sonucunda askerlerin ayaklarında pişme yaşanmaktaydı. Yürüyüşler gece yapıldığından ihtiyaç maddeleri yerleşim yerlerinden temin edilemiyordu. 78 saat sadece su içerek

47 *BCA, 030.10.0.0/158.112.13*. 23.06.1943.

48 *BCA, 030.10.0.0/51. 337. 10*, Belge No: 9, 24.11.1939.

49 Temel, *a.g.e.*, s. 184-185.

50 *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1941.

51 Temel, *a.g.e.*, s. 185.

yürüyüş yapan askerler vardı. Uykusuzluk ve yorgunluk bayımlara sebep oluyordu. Yaşam çadırlarda sürmekteydi. Yağan kar ve yağmurlara karşı çadırlar askeri korumak için yetersizdi. Kar yağışı altında yapılan yürüyüşlerde askerin donmasını önlemek için bataryaların başına ve sonuna atlılar görevlendirilerek askerin sürekli uyanık kalmasına çalışılıyordu. Bazı birlikler kışı geçirmek için baraka yapmaktaydı. Ancak kereste ve çivi bulmak çok zordu. Özellikle çivi bulmak mümkün değildi. Yangın mahallerinden arta kalan çiviler toplanarak kullanılıyordu. Hayvan yemleri ve eratin istihkakları yarıya inmişti. Aç kalan hayvanlar tavlaların (at ahır) direklerini ve birbirlerinin kuyuklarını yiyorlardı. Açlığa dayanamayan birçok hayvan öldü. Hayvanlara verilmesi gereken kuru incir ve keçiboynuzunu yetersiz beslenen erat yemekteydi.⁵²

Asker bit içinde yüzüyordu. Buharlı etüvlerde elbise, yatak, yastık kılıflarını kaynatmak işe yaramıyordu. Bitle mücadele için günlük talim defterlerine bit muayenesinin yazılması zorunluydu. Mücadele çerçevesinde eratin saçları sıfır numaraya vurulmuştu.⁵³ Demiryolu güzergâhında bulunan birlikler şanslıydılar, tathir treninden faydalanabiliyorlardı. Bitle mücadele için ilginç yöntemler denenmekteydi. Ayakkabıcı malzemesine benzer bit dağlama aletleri geliştirilmişti. Biti yok edecek bir metot bulunamadığından belirli günlerde askerin çamaşır ve elbiselerinin dikiş yerleri bu aletler bastırılarak dağlanmaktaydı.⁵⁴ Ordu malzeme yönünden çok eksikti. Motorlu vasıtalar yoktu taşıma at, deve ve öküz gibi hayvanlarla yapılmaktaydı. Amerika ve İngiltere'den bir miktar askeri yardım alınmışsa da bunlar kadro ihtiyacını karşılayamamış ve Türk ordusu Batılı ordular düzeyine çıkamamıştı. Asker başlangıçta Beykoz'da üretilen ayakkabıları giymekteydi. Bu ayakkabılar kapalı yerde koku yapmakta, soğukta kıvrılarak giyilemez bir hale gelmekteydi. İngiltere ve ABD'nin yaptığı yardımlar sonucunda Ruzvelt denilen altı kauçuk sarı fotinler ve Çörçil denilen İngilizlerden alınan siyah fotinler kullanılmaya başlandı.⁵⁵

Hastaneler karmaşıklık içindeydi. Kapasitelerini kat kat aşan hasta birikimi yüzünden bir yatakta üç kişi kalıyordu. İlaç ve cihazlar yetersizdi. Doktor ve hemşireler hastadan hastaya koşmaktaydılar. Hasta sayısı bir salgın varmışçasına çoktu. 1942 yılında Gelibolu'da yapılan bir teftiş sonucuna göre asker düşmanı karşılamaya hazır zinde bir kuvvetten çok afet bölgesinden çıkmış gibiydi. Bu şartlarda bulunan askerin savaşması imkânsızdı. Teftişi yapan Şehidullah Fikri Bey anılarında şunları kaydetmektedir:

“Emri akşam yemeği esnasında getirdiler. Abdurrahman Nafiz Paşa, raporu ve öteki belgeleri alarak acele Gelibolu'ya hareket etmemi, orada İnönü ile kendisini karşılamamı istiyordu. Hemen o gece otomobile yola çıktım.

Ertesi gün İsmet İnönü, yanında ordu komutanımız, kolordu komutanları ve kurmay başkanları ile birlikte Gelibolu'ya geldi. Raporuma konu olan kolordu bir kez daha teftiş görecekti ve bu kez teftişi yapacak kişi Cumhurbaşkanımızın bizzat kendisiydi. Gerekli hazırlıklar için daha önceden emir verildiğinden, hepimiz vakit kaybetmeden geçit alanına hâkim tepelerden birisine yerleştik. İnönü üç piyade alayı ile iki topçu alayının geçirilmesini emretti. Her bölük geçtikçe bölük komutanını yanına çağırıp 'mevcut pusulasını' istiyor, sonra noksan erlerin bulunmayış nedenlerini soruyordu. Aldığı yanıtların ortak özelliği hava değışimli ve hasta sayısının normalin çok üzerinde

52 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 229-236.

53 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 195.

54 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 80.

55 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 52 ve 80.

olmasıydı. Derken topçular geçmeye başladı... Topları çekmeye güçleri kalmamış cılız hayvanlar... Arkalarından iterek onlara yardıma çalışan zayıf erler... Gördüklerimiz gerçekten inanılır gibi değildi.

İnönü hiçbir şey söylemeden dikkatle seyretti. Teftiş bitiminde ağır ağır Gelibolu'ya yanaşan Savanora'ya binmek üzere yanımızdan ayrılırken, yüzünde üzüntüden çok kararlı bir ifade vardı. Ayrılmadan önce hepimizi o akşam yemeğe çağırırdı.

Akşam Savarona'ya çıkarken İsmet Paşa'nın konuklarını teker teker karşıladığını gördüm. Sıra bana gelince elini omzuma koyarak:

-Raporunda isabet var, doktor, dedi.

Yemekten sonra İnönü'nün emriyle yatın alt salonunda toplandık. Burada, eratin kalori ihtiyaçlarına göre düzenlediğimiz uzun bir liste, Abdurrahman Nafiz Paşa tarafından kendisine arz edildi.

O gecenin tanıklarından biri de bendim. İnönü'nün telsizle ve kendi imzasıyla valilere ve komutanlara gönderdiği emirleri yakından izledim. Kars'a yağ, Erzurum'a kavurma, Konya ve Karaman'a bulgur ve buğday, Eskişehir'e un, İzmir'e kuru yemiş ısmarlandığını gözlerimle gördüm. Devlet baba Gelibolu'da unutulmuş evlâdlarının yanındaydı artık...

O gecedan başlayarak beslenme ile birlikte sağlık koşullarına da el atıldı. Askeri hastaneye doktor, hemşire, ilaç ve araç desteği sağlandı. Yorgun ve zayıf erlere izin verildi. Bir kısım hastalar başka hastanelere sevk edildi. Girişilen temizlik kampanyası titizlikle yürütüldü.”⁵⁶

1938 yılında bir dünya savaşının yaklaşmakta olduğu sezilerek ordudaki subay sayısını arttırmak amacıyla askeri okullarda kısa devre uygulamasına geçildi. 1941 başlarında Almanlar Balkanları işgal edince ordunun subay kaynağı olan askeri okullar Anadolu'ya nakledildi. Harp Akademileri; Ankara'ya, Topçu Okulu; Polatlı'ya, Süvari Okulu; Söke'ye, Fen ve Tatbikat Okulu; Ankara'ya, Deniz Harp Okulu ve Lisesi; Mersin'e, Talim Alayı da İskenderun'a gönderildi.⁵⁷ Kuleli Askeri Lisesi Konya'ya ve Topkapı'daki Maltepe Askeri Lisesi de Akşehir'e taşındı. Küçük bir kasaba olan Akşehir'de 500 askeri lise talebesini alacak bir tesis olmadığından eski bir kışla dersane, kışla bitişiğindeki ahır yemekhane ve bir camii de yatakhane olarak kullanıldı. Savaş şartlarından dolayı her yıl verilmekte olan elbise, ayakkabı ve çamaşır verilememiş yakıt da oldukça eksik olarak verilebilmişti. 1942 yılında kış çok şiddetli geçmiştir. Yemekler, toprağına ve duvarına hayvan idrar kokusu sinmiş olan ahırdan bozma yemekhanelerde yenilmekteydi, dağıtılan sıcak yemek hızlıca donmaktaydı. Soğuklar yüzünden her geçen gün zatürre olanların sayısı artmaktaydı.⁵⁸

Salgın hastalıkların çıkmaması için özellikle temiz içme suyuna, helâların temizliğine, mutfak ve çamaşırhanelerin sihhî olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Kışla ve çadırı

56 M. Rıza Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde; Kurum, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 313-318.

57 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 62.

58 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 18 ve 63.

ordugâhlarda yetersiz helâlar, askeri, çevrede bulunan fundalık ve dere gibi alanlarda ihtiyacını gidermeye yöneltiyordu. Bu durum ise hastalıklara davetiye çıkarmaktaydı. İnsan pisliğinin bulunduğu yerlerde gezen askerlerin ayakkabılarına bulaşan mikroplar, ellere, ellerden ağızlarına, bardaklara, eşyalara, yiyecek ve içecek maddelere bulaşarak tifoya sebep olmaktaydı. Abdesthane olarak kullanılan yerlerden geçen içme suları kirleniyor ve tifoya sebep oluyordu.⁵⁹

1940 yılının aralık ayında Hadımköy-Yatsıviran şosesinde çalışan inşaat erlerinde tifüs salgını görüldü. Bir çadırda 10 amele kalıyordu. Elbise ve çamaşırları kirli ve bitliydi. Yeme içme durumları da kötüydü. Çatalca ve Hadımköyü Tahkimat Kumandanlığı emrinde taş ocaklarında çalışan amele birlikleri de benzer bir perişanlık içindeydiler. Birliklerdeki bu amele takımları tifüs ve humma-yı racia için kaynak teşkil ediyorlardı. Bu takımlarda bit mücadelesi yapmak çok zordu. Ordunun emrindeki dezenfeksiyon treni ile Hadımköy'ndeki ameleler temizlenebildi. Tahkimat amele taburu ise Tuzla tahaffuzhanesinde temizlenerek salgının önüne geçildi.⁶⁰

1940-1941 yılları askeri sağlık hizmetleri bakımından çok zorlu geçmiştir. Hasta çokluğu ve tedavide karşılaşılan imkânsızlıklardan dolayı birlikler hastalarını çevredeki sabit ve yurtiçi hastanelerine sevk etmek zorundaydılar. Gönderilen bu hastalar için koğuşlarda yer olmadığından koridorlara serilen yer yataklarında yatmak durumundaydılar. Özellikle Birinci Ordu'da vakalar çok olduğundan hastalar, Gemlik, Bursa ve Balıkesir hastanelerine gönderildiler. Günde en az 300 hastanın giriş yaptığı hastanelerde hastalara üç gün boyunca yemek verilememiştir. 1940-1941 yıllarında Haydarpaşa ve Gümüşsuyu Hastanelerinden tahliye edilen hastalar Balıkesir, Manisa ve İzmir'e gönderilmiş, bir kısmı yer olmadığından Afyon ve Eskişehir'e dönmek zorunda kalmışlardır. Eskişehir'de iki büyük hastane olduğu halde yer yokluğundan kabul edilmeyerek İzmit'e ve buradan da tekrar İstanbul'a geri gönderilmişlerdir.⁶¹

Orduda verem, tifüs, sıtma çiçek, bit ve uyuz en önemli sağlık sorunlarıydı. Basın ve yetkililer nezdinde yeterince ilgi görmese de en büyük kayıp veremden kaynaklanmaktaydı. Verem hastalığının teşhis ve tedavisinde yetersiz kalınması, hastaların iyileşmeden memleketlerine dönmeleri, hastalık hakkında bilinçli olunmaması ve yetersiz beslenme sebebiyle hastalık sinsice yayılmış ve askeri sanatoryumlar ihtiyacı karşılayamamıştır. Tifüs hastalığını yayan bit ile mücadele için ilk defa DDT uygulaması başlatılmış ancak ahırdan bozma binalarda, çadırlarda veya camilerde olumsuz koşullarda yaşandığından bitle mücadelede kesin bir sonuç alınamamıştır. Yurtta sıtma mücadelesini yürüten sivil doktorların askere alınmasıyla sıtma hastalığında artış yaşanmıştı. Hareket halindeki birliklerin konaklama alanları sıtmaya elverişli yerler olduğundan sıtma ile mücadele için öncelikle arazinin ıslah edilmesi gerekiyordu. Arazinin ıslahı ise uzun bir süreç gerektirmekteydi. Savaş koşullarında sıtmaya karşı kullanılan kinin ve atebrinin tedarikinde güçlük çekilmekteydi. Ekonomik durumun zayıf olması, sağlık hizmetleri alanında hem sivil hem de asker kanadında yeterli personelin bulunmaması ve halkın hastalıklara karşı bilinçsiz olması gibi sebepler hastalıklara karşı etkili bir mücadeleyi önlemekteydi. Çiçek için ne kadar aşı yapılırsa yapılsın, sıtma için ne kadar kinine sahip olunursa olunsun, bit, uyuz ve tifüs için ne kadar önlem alınırsa alınsın asker ahırlarda ot yastık ve yatakta uyuduğu sürece askeri sağlık hizmetlerinde başarıya ulaşmak mümkün değildi. Bazı birlik komutanlarının hastalıkları gizlemesi de başarısızlığın bir diğer sebebiydi.⁶²

59 Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 2019, s. 143.

60 Noyan, *a.g.e.*, s. 139-140.

61 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri-I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 525-526.

62 Gülhan Seyhun, *Tıp Tarihimizde Askeri Sağlık Hizmetleri II. Dünya Savaşı Dönemi*, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, Ankara

4. Hastalık Dışı Kayıplar; Kaza ve Diğer Sebeplerden Kaynaklanan Ölümler

İkinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda hastalıklar dışında ölüm sebebi olarak 459 kişi ile “Diğer arıza ve kazalar”, 68 kişi “Kırık ve çıkık” 21 kişi ile “Donma”, 14 kişi “Sıcak vurması”, 11 kişi “Yanıklar” ve 1 kişi ile “Harp mecruhiyeti” gelmektedir. Savaş sırasında Türkiye'ye ait Refah Şilebi'nin batması sonucunda ölümler meydana gelmiştir. Bu olaya giden süreç şöyle gerçekleşmiştir: Savaşın ilk yıllarında Almanya, Türkiye ile ittifak çabası içinde iken Hitler tarafından saldırılmazlık taahhüdü verilmiştir. Öte yandan bu yakınlaşmadan rahatsız olan İngiltere, Türkiye'nin savaş başlamadan hemen önce sipariş ettiği dört adet denizaltı gemisi ile dört adet muhribini teslim etmek için bir askeri heyetin İngiltere'ye gönderilmesini istemiştir. İngiltere'ye gidecek olan heyet Mısır'a kadar denizyolu ile gidecek, daha sonra yolculuğuna uçakla devam edecekti. Söz konusu görevi yerine getirmek için, o anda boş olan eski bir deniz aracı olan Refah Şilebi görevlendirilmiştir. Denizci, havacı ve gemi personelinin oluşan 200 kişilik kafiye, Mersin'den 23 Haziran 1941 günü hareket etmiştir. Gemi hareketinden 20-25 mil sonra saat 23.01'de batırılmıştır. Bu olayda 167 Türk ve 1 İngiliz olmak üzere 168 kişi hayatını kaybetmiş 32 kazazede ise kurtulabilmiştir. Bu olaydan hemen sonra Alman ve İtalyanlar kazada sorumluluklarının olmadığı yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır.⁶³

Diğer taraftan bu savaş sırasında Çanakkale Boğazı'nda yaşanan Atılay Denizaltısı olayı da ordudaki ölüm vakalarından biri olmuştur. Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Boğazların güvenliğinden Türkiye sorumluydu. Nazi Almanyası Rusya'yı işgal etmek için gemilerini Boğazlardan Karadeniz'e geçirmek istiyordu. Boğaz güvenliği her zamankinden daha önemli olmuştu. Boğazdan geçecek bir denizaltı ya da gemi Türkiye'nin savaşa girmesine sebep olabilirdi. Bunun için İngilizlerden alınan manyetik hatlar beşgen oluşturacak şekilde Çanakkale Boğazı'nın girişine döşendi.⁶⁴ 14 Temmuz 1942 tarihinde Atılay Denizaltısı Çanakkale Boğazı'ndaki bu hatların çalışıp çalışmadığını kontrol etmekle görevlendirildi. Atılay Denizaltısı bu görevi ifa ederken I. Dünya Savaşı'ndan kalma bir mayına çarptı ve 39 denizaltı personeli hayatını kaybetti.⁶⁵ Ayrıca Yunanistan sınırında bulunan Arda nehri demiryolu köprüsünün Türk tarafının düşman zırhlı trenlerinin ani geçişlerini önlemek için mayınlarla kapatılması gerekiyordu. Demiryolu köprüsüne yakın bölgede tank mayını döşenirken yapılan hata sonucunda mayın patladı ve askerlerden hayatını kaybedenler oldu.⁶⁶

Uçak kazalarında da birçok asker hayatını kaybetti. Uçaklar eski ve bakımsızdı. Sık sık motorlarında arıza ve patlamalar yaşanmaktaydı. Pilotlardan yalnızca savaş yıllarında İngiltere'de eğitim alanlar gece uçuşu ve bulut içinde uçuş yapabiliyorlardı.⁶⁷ Yoğun sis nedeniyle uçaklar yere

2018, s. 328-329.

63 Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, “İkinci Dünya Savaşı'nda Refah Şilebi Hadisesi ve Sonrası Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*: 2018; C. 34 (2): S. 98: s. 181. Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, sonraki yıllarda Fransızların gemiyi yanlışlıkla batırdıkları yolundaki bulgular üzerine gizli pazarlıklar sonucu 2 savaş gemisinin tazminat olarak Türkiye'ye verildiğini iddia etmişlerdir. Bkz. Osman Yalçın ve Mustafa Şahin, *a.g.m.*, s. 181. Osman Öndeş ise Refah Şilebi'ni İtalyan Komando Balıkadamı Luigi Feraro tarafından gemiye yapıştırılan mıknaatlı mayınlarla batırıldığını ileri sürmektedir. Bkz. Osman Öndeş, *Refah Faciası*, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014, s. 15.

64 <https://www.youtube.com/watch?v=mXKeWM2XrmQ> (E.T. 01.09.2020)

65 *BCA*, 30.10.0.0/62.419.16, (17.07.1942).

66 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 228.

67 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 11-12.

çakılıyor veya birbirleriyle çarpışıyorlardı.⁶⁸ Bazen de havadayken arızalanıp yere düşüyorlardı.⁶⁹ Bunun yanında İngiltere’de uçuş eğitimi almakta olan subay ve astsubaylar da eğitim uçuşlarında yaşanan kazalarda hayatını kaybediyorlardı.⁷⁰ Gelibolu’ya inşa edilen koruganlar mühendisler tarafından değil subaylar tarafından dökülmüştü. Bir gecede dökülen koruganlarda vantilasyon tertibatı yoktu. Olası bir muharebede koruganın içinden ateş edilecek, makineli tüfek ya da toptan çıkacak gazlar personelin zehirlenme yoluyla ölümüne sebep olacaktı. Vantilasyon sistemini savaştan Avrupa’dan temin etmek mümkün değildi.⁷¹

Orduda yaşanan ölüm sebeplerinden bir diğeri Suriye sınır karakollarında çıkan çatışmalardı. Savaş öncesinde sınırı geçerek Türk topraklarında yağma ve soygun yapan Anaze, Hirisa, Beggare, Mezo, Şammar, Göçar... gibi sınır aşiretleriyle kaçakçılar ve Hoybun Cemiyeti mensuplarıyla askerler arasında çatışmalar yaşanmaktaydı.⁷² Savaş yıllarında da bu tür çatışmalarda birçok asker hayatını kaybetti.⁷³

I. Dünya Savaşı’nda olduğu gibi boğazların işgal edilebileceği düşünülerek Çanakkale Boğazının tahkimine karar verilmiştir. Buraya gönderilen askerler Sünni, Şii, Şafii ve Yezidi gibi farklı mezhep ve inançlardan geliyor, aralarında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Çıkan kavgalar sonucunda hayatını kaybedenler olmaktadır.⁷⁴ Askerlik mesleğinin savaş zamanlarında ifası oldukça zordu. Zor yaşam koşullarına ek olarak ağır mesuliyet yüklenen subay, astsubay veya erler verilen görevleri yerine getirmeye çalışmakta, başarısızlık durumunda ise moral bozukluğuna düşerek intihar etmekteydiler.⁷⁵

2 Eylül 1945 tarihinde Japonya’nın teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı bitti. Erlerin bir kısmı terhis edilmeye başladı. Haydarpaşa’dan Erzurum’a gitmekte olan 1910 sayılı tren katarı İliç istasyonu ile Bağıştaş istasyonu arasında Erzincan’dan gelmekte olan 1967 sayılı tren katarıyla çarpıştı. Kaza sonucunda demiryolu personelinin 7’si ölmüş, 3’ü yaralanmış, erlerden 26’sı ölmüş 20’si yaralanmış ve yolculardan da 12’si ölmüş 6’sı yaralanmıştır.⁷⁶

5. Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 1930’lu yıllarda Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı yıllarında uğradığı yıkımı tamir etmekle meşguldü. Henüz yaralarını saramadığı bir dönemde yeniden bir dünya savaşı baş göstermişti. Türk ordusu savaşa hazır değildi. Orduda kullanılan silahlar, Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma modası geçmiş silahlardı. Türkiye’nin Avrupa Devletleri gibi modern silahlarla donatılmış bir orduyla savaşarak topraklarını koruyabilmesi ancak dış yardımlarla mümkün olabilirdi. Türkiye için en akıllıca seçenek savaşa girmeme politikasını takip etmektir. Türkiye’nin savaşa girmeme isteği tahakkuk etti ve harbin sonunda Almanya ve Japonya’ya temsili

68 *BCA*, 30.10.0.0/140.5.13, (17.01.1941).

69 *BCA*, 30.10.0.0/140.6.11, (10.2.1944); *BCA*, 30.10.0.0/140.6.6, (12.4.1943); *BCA*, 30.10.0.0/140.6.9, (10.1.1944), *BCA*, 30.10.0.0/261.762.31, (08.05.1939).

70 *BCA*, 30.10.0.0/140.6.3, (4.2.1943); *30.10.0.0/140.6.17*, (28.9.1944).

71 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 115.

72 Ersoy Zengin, “Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayışı Sağlama Faaliyetleri” *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, s. 780-786

73 *30.10.0.0/105.686.56*, (14.08.1944).

74 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 17-18.

75 *Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Hatıraları*, s. 198.

76 *BCA*, 30.10.0.0/152.78.33, (24.11.1945)

olarak savaş ilan edildi. Kimsenin burnu kanamaması için ısrarla savaştan kaçınılmışsa da altı yıl boyunca savaşımaya hazır bekletilen Türk ordusunda büyük bir kayıp yaşanmıştır. Türk kamuoyu 1951 yılında TBMM’de gerçekleşen tartışmalar sonucunda İkinci Dünya Savaşı yıllarında 22.663 askerini kaybettiğini öğrenebildi. 1954 yılında mesele yeniden açılınca Milli Savunma Bakanı Kenan Yılmaz 28.749 askerin öldüğünü açıkladı.

Her ne kadar önce ve sonraki dönemlerdeki asker ölümlerini kıyaslamak için elimizde veriler bulunmasa da hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte ölen asker sayısı oldukça yüksekti. Ölümlerin çok büyük bir kısmı hastalık kaynaklıydı. Verem, tifüs, sıtma, çiçek, ve uyuz gibi hastalıklarla mücadele etmek savaş başlamadan önce de Türkiye’de büyük bir mesele idi. Savaşla birlikte durum çok daha vahim bir hal almaya başladı. Nüfusun büyük bir kısmı köylerde yaşamaktaydı. Askere alınan genç nüfusla birlikte tarımsal üretim önemli ölçüde düştü. Bunun yanında savaş harcamaları için yeni vergiler koyuldu. Birçok alanda yerli üretim olmadığından dışa bağımlılık vardı. Savaş nedeniyle dışarıdan temin edilen malların temini artık mümkün değildi. Bütün bunlar hayat pahalılığına sebep oldu ve halk büyük bir geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kaldı. Yetersiz beslenme sonucunda bünyesi zayıf düşenler hastalıklara karşı direnç gösteremediğinden hayatlarını kaybettiler.

Ordu mevcudu bir milyonu geçmişti. Trakya, Marmara ve Ege bölgesine toplanan yüz binlerce asker kış şartlarında günlerce aç ve susuz olarak gece yürüyüşleri yapmakta, yol yapıp siper kazmaktaydılar. Savaşa girilmemiş olsa da silâh altına alınan askerler bir düşman saldırısına karşı hazır beklemek mecburiyetindeydiler. Çadır ve kışlalarda yaşam koşulları çok ağırdı. Helâların yetersizliği askerin ihtiyacını çevreye yapmasına sebep olmakta, bu da çeşitli hastalıklara sebebiyet vermekteydi. Asker arasında verem ve zatürreeden ölenlerin sayısı 11 bini geçmişti. Askeri sağlık hizmetleri yetersizdi. Hastanelerde yer bulmak mümkün değildi. Bir yatağı üç hasta paylaşıyor, koğuşlarda yer olmadığından hastalar koridorlarda yatırılıyor ve günlerce bir şey yemeden yaşamak zorunda kalıyorlardı. İstanbul’dan diğer askeri hastanelere sevk edilen erler birkaç şehir dolaştıktan sonra yatacak hastane bulamayarak İstanbul’a geri dönmekteydiler. Yapılan teftişler sonucunda birçok birliğin savaşamayacak düzeyde olduğu ortaya çıkmıştı. Teftişler sonucunda alınan önlemlerle daha fazla asker kaybının önüne geçilmiştir.

Esasen Birinci Dünya Savaşı’nda salgın hastalıklardan dolayı çok büyük kayıplar verilmiş, önemli dersler alınmıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında önceki tecrübeler yol gösterici olmuşsa da önemli kayıpların verilmesine engel olunamamıştır.

İkinci Dünya Savaşında hastalık dışı can kayıpları da yaşanmaktaydı. 1954 yılında Savunma Bakanı Kenan Yılmaz’ın ölümler üzerine açıkladığı ayrıntılı listede 459 kişinin “*Arıza ve Kazalardan*” hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Refah Şilebi’nin batırılmasında, Atılay Denizaltısı’nın batmasında, uçak ve tren kazalarında, mayın döşenmesi esnasında, kavgalar ve intiharlar gibi çeşitli sebeplerden hayatını kaybedenlerin “*Arıza ve Kazalar*” hanesine yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu tür sebepler ölümlerin ancak % 2’sini oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk ordusunda yaşanan ölümlerin % 98’lik kısmını hastalık/salgın hastalıklar oluşturmuştur.

Sonuç olarak Türkiye her ne kadar savaşa girmemiş olsa da her an savaşacakmış gibi ordusunu hazır bulundurmıştır. Savaş ortamı, sefaleti, sefalet ise hastalıkları ortaya çıkarmıştır. Sayısı bir milyonu geçen askerin beslenme, barınma ve sağlık hizmetleri için uygun bir organizasyon yapılamamıştır. Birliklerde görülen beslenme ve sağlık hizmetlerinin yetersizliği, orduyu

savaşamayacak derecede zafiyete uğratmıştır. Bütün bunlardan savaş sırasında düşman ordusu kadar hastalıkların da dikkate alınması gerektiği, dolayısıyla donatım ve sağlık hizmetlerinin sefer zamanlarında hayati derecede önemli roller oynadığı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

A. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 30.10.0.0/261.762.31. (08.05.1939).
30.18.1.2./88.80.10, (25.08.1939).
30.10.0.0/51.337. 10. (24.11.1939).
30.18.1.2/89.116.1, (12.12.1939).
30.18.1.2/89.119.8, (23.12.1939).
30.10.0.0/56.376.18, (15.6.1940).
30.10.0.0/140.5.13, 17.01.1941.
30.10.0.0/62.419.16, (17.07.1942).
30.10.0.0/140.6.3, (4.2.1943).
30.10.0.0/140.6.6, (12.4.1943).
30.10.0.0/158.112.13. (23.06.1943).
30.10.0.0/56.377.14, (16.09.1943).
30.10.0.0/140.6.9, (10.1.1944).
30.10.0.0/140.6.11, (10.2.1944).
30.10.0.0/105.686.56. (14.08.1944).
30.10.0.0/140.6.17, (28.9.1944).
490.1.0.0/5.26.22, (6.6.1945).
30.10.0.0/152.78.33, (24.11.1945).
30.1.0.0/77.482.6 (1944).

B. Resmi Yayınlar

- TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 4, Birleşim 34, 24 Ocak 1951.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, B. 61, 6 Nisan 1951.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 2, İ. 65, 12 Mart 1954.
Resmi Gazete, Tertip 3, C. 11, (6 Mayıs 1930).

C. Gazeteler

- Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1941.

D. Araştırma Eserler

- Başustaoglu, Ahmet, *Bir Nefes Sıhhat Tevfik Sağlam'ın Yaşam Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
C.H.P. 25 Yıl 1923-1948, Ankara: Ulus Basımevi, 1948.
Cumhuriyetin On Beşinci Yıl Kitabı, CHP Yayınları, 1938.
Çakırçoban, İsmail, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.
Demirer, Mehmet Arif, *II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği

Yayınları, 2005.

- Engin, Vahdettin, “II. Dünya Savaşı ve Türkiye”, İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016.
- Evsile, Mehmet, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri (1923-1950)”, Kesit Akademi Dergisi, Yıl: 4, S. 13, Mart 2018, s. 2 (1-19).
- Metinsoy, Murat, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Noyan, Abdülkadir, Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 2019.
- Öndeş, Osman, Refah Faciası, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2014.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri-I*, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Sağlam, Tevfik, “Bugünkü Harbin Telkin Ettiği Bazı Fikirler ve İlk Cihan Harbinden Bir Kaç Görgü”, *Askeri Sıhhiye Mecmuası*, 1942, S. 71.
- Serhadoğlu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde; Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- Seyhun, Gülhan, Tıp Tarihimizde Askeri Sağlık Hizmetleri II. Dünya Savaşı Dönemi, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, Ankara 2018.
- Tekir, Süleyman, “Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye’de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 65, 2019.
- Temel, Mehmet, *Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Nehir Yayınları, İstanbul 2008.
- Tuğluoğlu, Fatih, “Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 13-14, 2008.
- Türk Subaylarının İkinci Dünya Harbi Haturaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s. III.
- Ünsal, Veli, *Siyasi Tarih*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, Mayıs 1998.
- Yalçın, Osman ve Mustafa Şahin, “İkinci Dünya Savaşı’nda Refah Şilebi Hadisesi ve Sonrası Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*: 2018; C. 34 (2): S. 98.
- Zengin, Ersoy, “Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde Asayişsizlik ve Asayışı Sağlama Faaliyetleri” *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018.

E. Elektronik Kaynaklar

<https://www.youtube.com/watch?v=mXKeWM2XrmQ> (E.T. 01.09.2020).

(Tablo içinde kullanılan dipnotlar)

- 1 Veremden ölenlerin 5.669’u akciğer, 1.008’i ise diğer aza kaynaklıdır.